
DOI

УДК 94(477.43).084

Микола Олійник (м. Хмельницький)

доктор історичних наук, доцент,

доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук

Хмельницького національного університету

E-mail: oliinykm@khnmu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3440-4965>

Опір подолян російсько-більшовицькій колоніальній владі в 20-х роках ХХ ст.

***Мета статті** – на основі репрезентативної джерельної бази, досягнень історіографії комплексно проаналізувати та об'єктивно оцінити причини, форми та методи й наслідки опору подолян російсько-більшовицькій колоніальній владі в 20-х роках ХХ століття. Методологія дослідження базується на принципах об'єктивності, історизму та системності, використанні загальнонаукових і спеціальних історичних методів. Зокрема, історико-порівняльного, статистичного, історико-хронологічного. Наукова новизна. На основі багатої джерельної бази вперше проаналізовано форми і методи опору подолян російсько-більшовицькій колоніальній владі в 1920-х роках. Висновки. З'ясовано, що опір подолян чинився в різних формах і був відповіддю на окупацію краю та політику загарбників. Найрішучішою формою опору була повстанська та підпільна боротьба. Вона велася за відновлення української державності. Безпосередньо з її розмахом був пов'язаний успіх опору селян «викачуванню» продрозкладки та продподатку. Її придушення дозволило колонізаторам зламати опір селян на податковому «фронті», та при відстоюванні ними земельних ділянок, переданих владою цукровим заводам. Специфічною формою опору була масова контрабанда. Загалом до кінця 1920-х років радянській владі вдалося придушити опір подолян.*

***Ключові слова:** Поділля, опір, повстанці, податки, боротьба.*

Mykola Oliynyk (Khmelnyskyi)

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Philosophy

and Social and Human Sciences, Khmelnytskyi National University

E-mail: oliinykm@khnmu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3440-4965>

Resistance of the Podolia to the Russian-Bolshevik colonial power in the 1920s.

The aim of this article is to comprehensively analyze and objectively assess the causes, forms, methods, and consequences of the resistance of Podillians to Russian-Bolshevik colonial rule in the 1920s, based on a representative source base and the achievements of historiography. The research methodology is grounded in the principles of objectivity, historicism, and systemic analysis, employing general scientific and specialized historical methods – in particular, historical-comparative, statistical, and historical-chronological approaches. Scientific novelty: For the first time, the forms and methods of resistance by the Podillians to Russian-Bolshevik colonial rule in the 1920s are analyzed based on a rich source base. Conclusions: It was established that the resistance of the Podillians took various forms and was a response to the occupation of the region and the invaders' policies. The most decisive form of resistance was the insurgent and underground struggle, which aimed at the restoration of Ukrainian statehood. The scale of this movement directly influenced the success of peasant resistance against the forced collection of grain requisitions and food taxes. The suppression of this movement enabled the colonizers to break the peasants' resistance on the taxation «front» and in defending land plots that had been transferred by the authorities to sugar factories. A specific form of resistance was widespread smuggling. Overall, by the end of the 1920s, the Soviet authorities managed to suppress the resistance of the Podillians.

***Key words:** Podillia, resistance, insurgents, taxes, struggle.*

Постановка проблеми. В червні-листопаді 1920 р. Подільську губернію захопила РСЧА. Було встановлено радянську владу під загальним керівництвом більшовицької партії. Прихід російсько-більшовицьких колонізаторів та методи утвердження нової влади викликали опір подолян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти даної проблеми досліджували історики Д. Архірейський, С. Єсюнін, К. Завальнюк, Р. Коваль, Д. Красносілецький, Н. Мизак, В. Петров, Р. Подкур та інші. Джерельною базою роботи стали матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань та українці, Галузевого Державного архіву Служби безпеки України, Державних архівів Вінницької та Хмельницької областей, збірників документів і матеріалів.

Мета статті – на основі репрезентативної джерельної бази, досягнень історіографії комплексно проаналізувати та об'єктивно оцінити причини, форми та методи й наслідки опору подолян російсько-більшовицькій колоніальній владі в 20-х роках ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Встановлення радянської влади супроводжувалося репресіями проти симпатиків УНР та поширенням на Поділлі вже запровадженої в інших регіонах УСРР політики «воєнного комунізму» та її провідного елементу – продрозкладки. Як свідчать численні скарги селян, її збір проходив зі значним тиском на куркулів і розшаруванням села. Крім того, проводилися безпідставні арешти та обшуки, без будь-яких розписок чи копій протоколу; всі установи, кожна окремо, мобілізували селян на гужповинність, облік не вівся, плата не здійснювалася¹.

За таких умов будь-який конфлікт міг призвести до збройного протистояння. Так, коли в одного з мешканців с. Бабчинці Ямпільського повіту «вилучили самогонку та куб для неї», то це призвело до початку 3 лютого 1921 р. селян-

ського повстання². Воно охопило Ямпільський і Могилівський повіти, а загальна кількість повстанців досягала 15 тис. осіб³. Влада зреагувала блискавично й надіслала для придушення повстання каральну експедицію в складі чотирьох полків, бригади червоної армії та загону міліціонерів. Після дводенних боїв 10 лютого повстання придушили. Щоб порятуватися, селяни зустрічали війська білими прапорами, висловлювали повну покірність і обіцяли видати організаторів. У захоплених селах карателі проводили «умиротворення» населення. Особливо активно діяли надзвичайні трійки при каральних загонах⁴.

Щоб дискредитувати лідерів повстанців, чекісти поширювали всілякі абсурдні звинувачення на їхню адресу. Частина з них оприлюднив голова президії ВУЦВК Г. Петровський, стверджуючи, що повстання підбурювали петлюрівці, які заявляли, що «більшовики доїтмуть жінок, обрізатимуть коси дівчатам і все це поставлятимуть до міста»⁵.

Паралельно з цим більшовики намагалися переконати подолян у справедливості своєї влади. Задля цього до суду Подільського губерньського революційного трибуналу (губревтриб) було передано низку особливо кричущих справ на продпрацівників. Так, за повідомленням губерньської газети «Вісті», 21 лютого губревтриб засудив продкомісара Петра Муреза та начальника заготівель Станіслава Гуревича за пиятику та бешкетництво до 5 років концентраційного табору. Проте за «заслуги перед революцією в Червоній армії» П. Мурезі скоротили термін покарання до 3 років⁶.

Після придушення повстання влада торжествувала. Більшовики сподівалися, що ця перемога змусить перейти на бік радянської влади більшість селянства. Підставою для оптимізму, на їхню думку, було те, що селянське землекористування, яке до 1917 р. складало 1,35 млн дес. земель різних форм власності, після отримання колишніх поміщицьких, церковних, казенних, громадських земель зросло на 33,31%

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 443, арк. 126.

² Поділлія в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірник документів і матеріалів / [Ред. кол.: І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та інш.]. Вінниця, 1957, с. 57.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 430, арк. 102.

⁴ Там само, арк. 104.

⁵ Петровський Г. Радянська влада на Поділлі // Вісті. 1921. № 38 (118). 20 лют.

⁶ Революційний суд // Вісті. 1921. № 46 (121). 4 бер.

і досягло 2,02 млн десятин⁷. Однак ці надії не справдилися. Причиною стало посилене викачування продрозкладки, хоч, скажімо, на переконання Новоушицького повітвиконкому, цей процес проходив дуже повільно⁸. На такі дії окупантів селяни відповіли зміною структури посівів: на 8% проти рівня 1916 р., в 1921 р. зменшилися посіви головної ринкової культури – озимої пшениці, тоді як в Україні зменшення становило 1,8%. На 4,1% скоротилася частка посівів під вівсом. Продовольчий баланс певним чином рятувало збільшення на 10% клину озимого жита, гречки – на 27,3%, проса – на 22,6% та кукурудзи – на 24,1% (у Волинській та Київській губерніях її посіви були вкрай незначними)⁹. Тобто, оскільки влада вилучала зерно ринкових культур – жита, пшениці, ячменю тощо, називаючи все разом «зернохлібом», – то селяни почали сіяти культури, які в них не вилучали.

Ще одним випробуванням для подолян стала заборона більшовиками в рамках політики «воєнного комунізму», як і в інших губерніях, товарно-грошових відносин. Існуючі потреби мав задовольняти прямий товарообмін, або продуктообмін, між промисловістю та сільським господарством. Однак товарів для його проведення влада не мала. Приватна торгівля, з якої жили жителі містечок, «зовсім занепала» через її заборону новою владою¹⁰. Зокрема, наказом № 1 від 22 березня 1921 р. Особливого відділу Київської військової округи ярмарки скорочувалися до мінімуму. На них забороняли продавати продукти, які можна було купити в радянських закладах торгівлі та кооперативах. Продаж, купівля, обмін худоби також заборонялися, як і торгівля за

іноземну валюту. За недотримання вимог передбачалися суд, конфіскація, трибунал¹¹.

У цих умовах єдиним виходом була контрабанда. Як зазначали офіційні джерела, нею було «зайнято майже 90% населення»¹². Проведений прикордонниками аналіз соціального складу контрабандистів показав, що основну масу правопорушників складали селяни-бідняки, яких використовували скупники контрабанди і організатори контрабандного промислу, переважно містечкові жителі¹³. Найбільше контрабандою були «заражені» прикордонні містечка та міста Волочиськ, Городок, Гусятин, Дунаївці, Кам'янець-Подільський і Могилів-Подільський, Зіньків, Фрампіль, Смотрич, Ямпіль тощо¹⁴. В 1921–1922 рр., з огляду на недорід, за кордон переправлялися головним чином антикваріат, золото, срібло, пух, щетина тощо. А назад – промислова продукція та продовольство.

Сприяло даному промислові важке матеріальне становище прикордонників¹⁵. Як свідчать джерела, за відповідний хабар прикордонники не лише «закривали очі» на незаконне «перекидання» товарів через кордон, а й супроводжували контрабанду в тил. Так, прикордонний загін 1-го кавалерійського ескадрону 1-го взводу, який базувався в м. Дунаївці, «неодноразово вчиняв такі темні справи, кожен раз проводячи контрабанду під охороною в м. Дунаївці»¹⁶. Звідти вона переправлялася вглиб країни¹⁷. В пошуку можливостей покращити своє життя не відставали від прикордонників і митники. На митницях відповідальні працівники особисто брали участь у контрабандних перекиненнях товарів, пломбували у себе вдома контрабандний крам, тримали постійний

⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 398, арк. 33.

⁸ Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року / [Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник]. Хмельницький: ХмЦНТЕІ, 2010. С. 8.

⁹ Сельское хозяйство Украины. Харьков: Издательский отдел НКЗ, 1923. С. 65-68.

¹⁰ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф р. 4433, оп. 1, спр. 3, арк. 86.

¹¹ Легітимізація більшовицької влади на Поділлі: історія прикордонного містечка Сатанів. URL: <http://www.dahmo.gov.ua/Books/3.doc>.

¹² ДАХО, ф р. 337, оп. 1, спр. 71, арк. 46.

¹³ ДАХО, ф п. 301, оп. 1, спр. 153, арк. 25.

¹⁴ Політ-економічний опис Проскурівської округи... С. 34, 39, 40, 42, 53.

¹⁵ ДАХО, ф п. 301, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

¹⁶ Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник. Хмельницький: ХНУ, 2008. С. 189-190.

¹⁷ Політ-економічний опис Проскурівської округи... С. 39, 53.

зв'язок з контрабандистами¹⁸. Масштаби контрабанди були такими, що у прикордонній смузі організовувалися відділення найбільших польських фірм¹⁹. Зазначимо, що, мабуть, від безсилля перед контрабандистами, міліція Проскурівської округи навіть заборонила виїзд в нейтральну смугу та попередила, що особи, затримані там, будуть заарештовані та відправлені у концентраційні табори з конфіскацією майна²⁰.

Зазначимо, що проведення в березні 1921 р. місячника викачування продрозкладки посилювало невдоволення селян і призвело до активізації повстанського руху. Проте, на думку губерньського комітету КП(б)У (губкому), до середини квітня дії влади в боротьбі з ним були неплановими та безсистемними. Лише з середини квітня вони набули планового й організованого характеру «завдяки концентрації трьох дивізій»²¹.

Поява значної кількості невеликих повстанських загонів змусила владу змінити тактику боротьби. Використання польових частин визнали неефективним. Відтак почали створювати винищувальні загони чисельністю в 300 вершників і 150 піхотинців, з легкою артилерією, двома бронемашинами, на тачанках²². Крім того, в кінці травня 1921 р. було запроваджено ефективний колонізаторський засіб придушення опору – інститут відповідачів, тобто заручників з цивільного населення. Встановлювався модус: один відповідач на 20 хат у селі, не менше двох – на виселках, не менше одного – на хуторі. За кожного вбитого представника влади слід було розстрілювати вдвічі більше заручників. У випадку, якщо бандита (так нова влада називала повстанців) чи дезер-

тира схоплять без повідомлення про це влади – стягувався штраф: пара коней або корів чи 200 пудів хліба²³.

Звернімо увагу, що чекісти наводнили край своєю агентурою. Вона вербувала серед селян секретних агентів (сексотів), організувала псевдоповстанські загони, намагаючись з їхньою допомогою виявити та знищити повстанців і їхніх симпатиків. За підтримки населення повстанці виявляли замасковану агентуру, розстрілювали чекістів, а сексотів вішали. При цьому не чіпали їхніх родичів і майна²⁴.

Застосування інституту відповідачів і мережі сексотів дозволило чекістам уже в червні 1921 р. викрити підпільні організації у Вінниці, Гайсині, Жмеринці та Кам'янці-Подільському та заарештувати 220 активних та пасивних підпільників²⁵. У вересні-жовтні 1921 р. вони викрили низку підпільних організацій у краї. Зокрема, в Кам'янці-Подільському – чисельністю 151 особа. Її керівником був син священника з Пудловець Вертянов (Сашка). Чекісти арештували 60 осіб, захопили командира летючого повстанського загону Петрушенка (Дем'яненка), з яким тримали зв'язок підпільники. Також заарештували організаторів підпілля в Кульчийській і Баговицькій волостях. Учасниками організації були переважно студенти, вчителі та заможні селяни. На думку чекістів, підпільники планували на 15–17 жовтня початок повстання. Крім того, в жовтні було розгромлено зв'язане між собою підпілля в Проскурові та Сатанові під керівництвом Петька і Туза. В слідчій справі цих організацій арештували 150 осіб²⁶.

Новий поштовх до активізації повстанського руху та радикалізації селянства дали на-

¹⁸ Трухманова С. Л. Контрабанда як вид діяльності мешканців прикордонного Поділля у 20-х роках ХХ ст. // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 травня 2011 р. / Ред. кол.: К. К. Васильєв, В. М. Власенко, А. В. Гончаренко та ін.; за заг. ред. С. І. Дегтярьова. Суми: СумДУ, 2011. Ч. 1. С. 167.

¹⁹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. р. 925, оп. 2, спр. 34, арк. 53.

²⁰ Легітимізація більшовицької влади на Поділлі...

²¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 443, арк. 81–82.

²² Там само, спр. 616, арк. 68.

²³ ДАВО, ф. р. 925, оп. 8, спр. 59, арк. 293; Петров В. Репресії більшовиків в Україні у 1921–1922 роках (На матеріалах Поділля). // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: матеріали Міжнар. наук.-практ. конфер. (Вінниця, 23–24 листопада 2001 р.). Вінниця: Велес, 2002. С. 128–129.

²⁴ Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 37–39, 80–81.

²⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 435, арк. 73–74; спр. 1758, арк. 88.

²⁶ ДАВО, ф. р. 925, оп. 8, спр. 84, арк. 3.

сильницькі методи викачування продовольчого податку, запровадженого в рамках нової економічної політики (неп) з врожаю 1921 року. Однак, збір продподатку загалом проходив складно. Губвиконком скаржився в ЦК КП(б)У на те, що «продроботу гальмує бандитизм»²⁷. З місць надходили повідомлення про випадки відмови від виконання продподатку²⁸. Такі настрої переростали в селянські повстання: 14 жовтня в с. Вихрівка Проскурівського повіту вибухнуло повстання, спровоковане діями продзагону. Повстанці створили загін і рушили на м. Татариски (зараз – с. Заставля Дунаєвської міської територіальної громади). До них приєдналися селяни з навколишніх сіл. Але в Татарисках батальйон регулярних військ розбив їх²⁹.

Події у Вихрівці та діяльність зазначеного підпілля, як показали подальші події, були передчасним виступом запланованого великого загальноукраїнського антибільшовицького повстання. Його прологом мав стати другий зимовий похід армії УНР. Щоб відволікти увагу більшовиків від основних сил отамана Ю. Тютюнника, на Поділлі рушила група полковника М. Палія-Сидоринського (Палія). В ніч на 26 жовтня вона перейшла кордон південніше м. Гусятин і, використовуючи ефект несподіванки, швидко розсіяла червоноармійські частини та захопила їхніх коней. Це дозволило за неповних три дні здолати понад 90 верст до стратегічно важливого містечка Ярмолинці й, розбивши батальйон червоних, по обіді 28 жовтня зайняти його³⁰. Стрімкий наступ подільської групи Палія створив реальну загрозу захоплення повітового міста Проскурова, де «справа дійшла до евакуації»³¹.

Під впливом наступу подільської групи наприкінці жовтня – на початку листопада 1921 р. вибухнула низка селянських повстань у Проскурівському, Летичівському та Кам'янецькому повітах. Зокрема, в м. Зінкові, с. Рихті, с. Савинцях, с. Чернокозинцях³². Характерно, що повстанці активно використовували українську національну символіку, виконували гімн, на що звернув увагу Д. Красносілецький³³.

Однак повстання відбувалися розрізнено, без належної координації дій, що полегшило владі їхнє придушення. Наслідком діяльності каральних загонів більшовиків були численні жертви серед мирного населення. Так, у районі Вовковинець Летичівського повіту «на кожному майже хуторі розстріляний за бандитизм той чи інший член сім'ї»³⁴. Не було координації дій і між отаманом Палієм та отаманами, які вже діяли на Поділлі, на що вказував отаман Яків Гальчевський (Орел)³⁵. Така неузгодженість дій призвела до того, що подільська група, дізнавшись про поразку отамана Тютюнника, 6 грудня 1921 р. відступила на польську територію³⁶.

Звернімо увагу, що активізація повстансько-го руху суттєво вплинула на темпи виконання продовольчого податку. Губвиконком скаржився в ЦК КП(б)У на те, що «продроботу гальмує бандитизм»³⁷. З місць надходили повідомлення про випадки відмови від виконання продподатку³⁸. Оскільки хліб надходив повільно, то голова губвиконкому В. Порайко у телеграмі від 4 жовтня на адресу голів повітвиконкомів констатував, що Подільська губернія «залишається далеко в хвості інших урожайних губерній України», і наказав «дати негайно відповідні вказівки судам відносно

²⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 436, арк. 121–122.

²⁸ ДАВО, ф. 925, оп. 2, спр. 48, арк. 22 зв.

²⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 149.

³⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО), ф. 2, оп. 2, спр. 616 а, арк. 52.

³¹ Політ-економічний опис Проскурівської округи... С. 56-57.

³² Політ-економічний опис Проскурівської округи... С. 37, 40, 41, 57.

³³ *Красносілецький Д. П.* Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках: монографія. Хмельницький: ХНУ, 2009. С. 291.

³⁴ Політ-економічний опис Проскурівської округи... С. 33.

³⁵ *Гальчевський Я.* Проти червоних окупантів. С. 159-160.

³⁶ *Савченко В. А.* Дванадцять войн за Україну. Харьков: Фолио, 2006. С. 37.

³⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 642, арк. 121-122.

³⁸ ДАВО, ф. р. 925, оп. 2, спр. 48, арк. 22 зв.

їхньої роботи»³⁹. Проте через опір селян станом на 10 листопада 1921 р. в Подільській губернії було зібрано 39,2% продподатку від плану. Для порівняння: в Київській та Волинській губерніях, де повстанський рух був суттєво меншим, на цей час зібрали відповідно 77,8%, та 79,8%⁴⁰. В охоплених повстаннями районах його збір припинився взагалі⁴¹. Загалом, незважаючи на всі зусилля влади, до початку посівної кампанії 1922 р. на Поділлі вдалося зібрати лише 13,197 млн пудів продподатку Це становило 79,98% від максимального розпису та 86,82% – від реального⁴².

Певному успіху продкампанії сприяло те, що з настанням зими рух опору зменшив свою активність. Значна кількість повстанців розійшлася зимувати по домівках. Ядро ж загонів, завдяки підтримці населення, майже без боїв перезимувало зиму 1921–1922 років.⁴³ Скориставшись певним затишшям, чекісти ще більше посилили терор. Так, у грудні 1921 р. у Летичівському та Проскурівському повітах вони ліквідували підпільну організацію «Спілка визволення України». В справі заарештували 70 осіб, з них 60 – розстріляли, а решту ув'язнили до концентраційного табору⁴⁴. Загалом у Проскуріві відбулося чотири хвили арештів, у ході яких було ув'язнено майже 200 осіб, звинувачених у «змові». Багатьох з них розстріляли⁴⁵.

Однак репресії не дали бажаного результату. Навесні боротьба відновилася. З метою мобілізації повстанців Я. Гальчевський у квітні 1922 р. провів пропагандистський рейд по території Поділля. Важливе значення для подальшої боротьби мав з'їзд повстанських організацій

регіону 1 травня 1922 р. в лісі біля Летичева. На ньому вирішили сформувані Подільську повстанчу групу в складі 10 загонів, обрали її командиром отамана Я. Гальчевського, створили штаб групи, надзвичайний суд і чоту повстанчої жандармерії⁴⁶.

Місцеві органи радянської влади охопила паніка. Прямим свідченням цього є висновок Новоушицької повітової військової наради від 26 липня 1922 р. про те, що «без негайної присилки військ радвлада в повіті впаде»⁴⁷. Тривога передалась і центральній владі. На боротьбу з повстанцями в краї було спрямовано, за даними Я. Гальчевського, не менше 5-ти дивізій кінноти й піхоти, бронепоезд тощо. В умовах, коли повстанці були фізично та морально втомлені, піддавалися спокусі отримати мирне життя, продовжувати відкриту боротьбу було б самогубством. Тому, не маючи жодних надій на допомогу з-за кордону та з метою порятунку життя патріотів, повстанці, під загальним командуванням отамана Орла, 2 вересня 1922 р. перейшли Збруч. На початку вересня це ж зробили й інші загони⁴⁸.

Зазначимо, що значну роль в придушенні антибільшовицького повстанського руху відіграли не лише масовий терор і використання військової сили, але й певна зміна політики колоніальної влади. Так, у боротьбі з повстанським рухом влада активно застосовувала широку амністію його учасникам, оголошену в березні 1921 р. V Всеукраїнським з'їздом рад⁴⁹. Зазначимо, що задля більшого пропагандистського ефекту звільнення осіб, яких амністували, проводили урочисто. Так, 320 амністованих в'язнів концтабору біля Вінниці в березні

³⁹ ДАВО, ф. р. 925, оп. 2, спр. 34, арк. 3.

⁴⁰ Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі в період НЕПу. Черкаси: «Ваш Дім», 2004. С. 62.

⁴¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 149.

⁴² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1282, арк. 110; Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. С. 87–88.

⁴³ Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. С. 189.

⁴⁴ Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1921 / Ольга Мовчан / Ред. рада В. М Литвин (гол.) та інші; Ред. колегія В. А. Смолій (гол.) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 282.

⁴⁵ Мельгунов С. П. Красный террор в России 1918–1923. Москва: СП «РУСКО» «P.S.», 1990. С. 80–81.

⁴⁶ Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. С. 218–219, 247–262.

⁴⁷ Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади. С. 144–145.

⁴⁸ Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. С. 339–347.

⁴⁹ Василенко В. М. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. / НАН України. Ін-т історії України; Служба безпеки України; Голов. архів. управ. при Кабінеті Міністрів України. 2011. № 1 (36). С.99–100.

1921 р. проводжали на волю з оркестром⁵⁰. Загалом, станом на перше травня 1922 р. на Поділлі було амністовано 747 осіб⁵¹.

Суттєву роль відіграло й те, що проаналізувавши перебіг продподаткової компанії 1921/1922 рр. вже в липні 1922 р. було встановлено план збору нового «єдиного натурального податку на продукти сільського господарства» розміром 11 млн 150 тис. пудів, тоді як план продподатку на 1921 р. становив за максимальним розписом 16500 тис. пудів, а реальний – 15200 тис. пудів. Звернімо увагу, що 7 червня 1922 р. ВУЦВК затвердив «Інструкцію по проведенню єдиного натурподатку». Її 233 параграф унормовував «застосування військової сили при масовому ухилянні населення від внесення продподатку». В ньому підкреслювалося, що в села, які не своєчасно не виконують план здачі єдиного натурподатку, можуть вводитися військові підрозділи. Червоноармійці мають розташовуватися на постій лише в помешканнях селян, які ще не виконали податку. Селяни-боржники повинні були своїм коштом утримувати постояльців за нормами червоноармійського пайка та забезпечувати їх продуктами на дорогу до місць базування після виконання продподатку. Наголошувалося, що начальники загонів зобов'язані «не допускати виникнення обивательських відносин червоноармійців з населенням»⁵².

Крім того, у випадках несумлінного ставлення до стягнення податку членів волвиконкомів і сільрад їхні справи передавали до суду. Такі випадки були в Брацлавському, Ольгопільському, Ямпільському та Літинському повітах. Аналогічні дії застосовувалися також до селян-боржників у Вінницькому, Ямпільському, Кам'янецькому та Ольгопільському повітах. Загалом станом на 1 січня 1923 р. народні суди та революційні трибунали «розглянули 1982 справи та винесли 1303 адміністра-

тивних покарання, серед яких переважали арешт майна та взяття під варту порушника». Крім того, широко застосовувалася збройна сила в Гайсинському, Жмеринському, Брацлавському, Могилівському, Ольгопільському, Літинському, Ушицькому повітах. Тобто у семи з дванадцяти повітів⁵³. Вжи-ті заходи дали бажані результати – до 5 січня 1923 р. на Поділлі було зібрано 11 млн пудів натурального податку, що складало 95,65% збільшеного плану (11,5 млн пудів)⁵⁴.

Здавалося, що колоніальна влада може торжествувати. Але в 1923 р. небдолуга економічна політика призвела до «ножиць цін». Так, на Поділлі 1 липня довоєнний сільськогосподарський набір коштував 70 копійок, а 1 жовтня – 46 коп. В той же час «промисловий карбованець коштував 160 коп., а в жовтні – 192 коп.»⁵⁵. Відтак «становище сільського господарства поліпшується занадто повільно, – зазначалося в доповіді про роботу Кам'янецького окружного партійного комітету за грудень 1923 р. – Ця притичина сприяє переправці робочої худоби, квасолі, жирів за кордон, де селяне обмінюють їх на продукти фабричного виробу»⁵⁶. Тим більше, що «в польських селах і містечках на кордоні ціни на худобу і хліб вдвоє і троє дорожчі, ціни ж на фабрикати значно дешевші»⁵⁷. Саме тому селяни прикордонних сіл «починають звикати ходити на базари та ярмарки тієї сторони, – підкреслювалося в звіті про роботу Кам'янецького окрвиконкому за червень 1923 р., – навіть не з метою контрабанди, а з метою збуту своєї продукції. Так, наприклад, в районі Гусятина селянки йдуть цілими стаями за купівлею керосину, солі, легкої мануфактури тощо»⁵⁸. В тому ж звіті зазначалося, що контрабанда в цей час «з укрупненого характеру перейшла в більш розкиданий і дрібний тип, а тому стала більше невловима»⁵⁹. Її розмах був настільки

⁵⁰ Местная жизнь. // Вісти. 1921. № 58 (133). 23 бер. С. 2.

⁵¹ ДАВО, ф. р. 925, оп. 8, спр. 48, арк. 1.

⁵² ДАХО, ф. р. 336, оп. 1, спр. 81, арк. 119–119 зв.

⁵³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1282, арк. 36–66.

⁵⁴ Там само, спр. 1175, арк. 131 зв.

⁵⁵ ДАХО, ф. п. 3, оп. 1, спр. 10, арк. 94.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само, арк. 108.

⁵⁸ Там само, спр. 44, арк. 35 зв.

⁵⁹ Там само.

значним, що не лише прикордонні, а й тиллові села були переповнені нею⁶⁰.

Оскільки економічних важелів протидії контрабанді колоніальна влада не мала, то вдаляся до звичних для неї силових методів вирішення проблеми. Населенню вкотре заборонили «вивозити речі, товари, худобу за Збруч». Особи, котрі відмовлялися користуватися радянськими грішми, вважалися «ворогами робіничо-селянської влади»⁶¹. Добові зведення прикордонників зарясніли повідомленнями про вбивства контрабандистів⁶².

Крім прикордонників, до боротьби з контрабандою широко залучали міліцію. На неї покладался обов'язок контролювати роботу базарів і ринків з метою виявлення фактів торгівлі контрабандними товарами, конфіскувати їх і передавати місцевим митницям. Винних у торгівлі такими товарами слід було притягувати до відповідальності⁶³. До контрабандистів широко застосовувалося судове переслідування та таке типово радянське покарання, як позбавлення виборчого права. Зокрема, в 1924 р. з 215 позбавлених такого права по Гусятинській сільраді Кам'янецької округи 58 осіб позначалися в реєстрі як контрабандисти⁶⁴. Зазначимо, що позбавленці обкладалися додатковими податками та повинностями.

В середині 20-х років, з відбудовою народного господарства співпало завершенням заходів із посилення охорони кордону, розгромом контрабандистських організацій, що призвело до зменшення обсягу контрабанди. Непрямим свідченням цього стало закриття на польському боці кордону «транзитних лавок», які займалися постачанням наших контрабандистів. Зокрема, на ділянці Волочиського загону в січні 1927 р. було сім таких лавок, а на 1 жовтня того ж року залишилося лише дві⁶⁵.

Ще одну спробу підняти подолан на збройну боротьбу проти окупантів отаман Орел здійснив влітку 1923 р. 1 липня 1923 р. його

загін чисельністю 20 осіб прорвав кордон біля с. Сидорів на Гусятинщині. Після прориву повстанці розділилися на 3 групи: під командуванням Гальчевського, Хмари та Голюка. З особливою гордістю органи ДПУ повідомляли про підтримку оперативних груп чекістів селянами, які цілими селами в Проскурівській, Вінницькій та Могилівській округах «шукали по лісах і ярах бандитів». При цьому вони не вказували, що причиною цього було безвихідне становище селян, яким за відмову допомагати карателям загрожували розстрілом. Як наслідок, повстанці змушені були постійно переховуватися, вступати в збройні сутички з переважаючими силами карателів. Зрештою, втративши майже всіх козаків, поранений Я. Гальчевський та Хмара 8 серпня перейшли кордон з Польщею. Наприкінці вересня це зробив Голюк⁶⁶.

Звернімо увагу, що «ножиці цін» зниження купівельної спроможності селян призвели, за даними губстатбюро, до скорочення чисельності кустарпів, 80 % яких становили євреї, з 77 тис. в серпні 1923 р. до 60,2 тис. в березні 1924 р. і 40 тис. в грудні 1924 р.⁶⁷ За даними чекістів, в другій половині 1924 р. почала зростати активність сіоністських організацій. Пік популярності «сіоністів припав на 1925 р., коли їхні осередки були в кожному містечку». Наприклад, у Кам'янецькій окрузі нараховувалося 323 члени сіоністських осередків і понад 100 співчуваючих⁶⁸. Відтак проти них було застосовано впродовж 1925–1926 рр. весь комплекс репресивних заходів – від арештів до адміністративної висилки. Це забезпечило настання в 1927 р. «кризи сіоністських організацій, яка виразилася у втраті впливу сіоністів на єврейські трудові маси». Відповідно ДПУ перенесла акцент у роботі на ідеологічну обробку й добила масового виходу рядових членів із залишків сіоністських осередків. Коли ж сіоністам вдавалося відновлювати організацію, їх за-

⁶⁰ Там само, арк. 19.

⁶¹ Легітимізація більшовицької влади на Поділлі...

⁶² ДАХО, ф р. 337, оп. 1, спр. 115, арк. 57.

⁶³ Там само, арк. 198.

⁶⁴ Там само, ф р. 337 сч., оп. 3, спр. 10, арк. 5–8

⁶⁵ Там само, ф п. 301, оп. 1, спр. 146, арк. 10; спр. 153, арк. 25.

⁶⁶ ДАВО, ф. п. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 10; спр. 492, арк. 3, 7.

⁶⁷ Там само, спр. 242, арк. 24, 28, 48, 57; спр. 546, арк. 29–34.

⁶⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 5, арк. 10-11, 90 зв.–93, 234.

арештовували. Зокрема, в січні 1928 р. було «знято весь склад Районного Штабу № 4 на чолі з Гройсманом Анатолієм, який недавно прибув у Вінницю із РШ № 1 (Харківського)». Всього заарештували 9 осіб⁶⁹. Після цього будь-які згадки про організований сіоністський рух відсутні.

Ще більшого розмаху репресії набули в 1924 р., коли через недорід податковий гніт для селян став непосильним. Завдяки цьому, як констатував губвиконком на засіданні 27 лютого 1925 р., виконання єдиного сільськогосподарського податку (ЄСПП) склало 100,6 %. Лише після цього він наказав: «Застосування насильницьких заходів стягнення податку – рішуче припинити»⁷⁰. Наголосимо, що прямим наслідком такої політики став голод 1925-1926 рр. на Поділлі. Недостатня робота органів влади з подолання його наслідків спровокували активізацію антирадянської боротьби в краї. Знову з'явилися повстанські загони, як у Кам'янецькій окрузі, де восени 1926 р. діяв загін Овчарука з 14 осіб, відбувалися підпали сільських рад. Так, у Могилівській окрузі впродовж 1926 р. селяни спалили 78 сільрад⁷¹. Проте «кістлява рука голоду», прямі та непрямі демографічні втрати від якого склали понад 749 тис. осіб, настільки виснажила людей, що обурення діями російсько-більшовицької колоніальної влади не переросло в масовий рух опору⁷². Характерно, що найбільше голод охопив ті регіони, де був найбільший розмах повстанської боротьби в 1921–1922 роках.

Ще одним проявом опору стали колективні протести селяни проти націоналізації землі для цукрозаводів. Вони переважно проходили у формі відмови від контрактації буряків, тобто відмови від укладання договорів на вирощування цукрових буряків. Загалом протистояння

охопило 35 цукрових заводів краю. За даними Подільського губкому основну масу учасників захоплення і суперечок становили незаможні селяни, оскільки саме їм належала лєвова частка захоплених ділянок. Широку участь у протестах брали жінки, яких «чоловіки посилали на збори «вимагати землі» Характерно, що, з огляду на соціальний склад учасників конфліктів, влада намагалася підходити до їхнього вирішення «особливо обережно, [...] не зупиняючись перед деякими поступками». Зокрема, за розпорядженням ВУЦВК були припинені судові справи про «безпорядки» та «самовільні захоплення». Проте, попри позірну поступливість влади, з 35 розглянутих конфліктів 23 були повністю вирішені на користь цукрозаводів, 7 – повністю на користь селян, 4 – на користь селян частково, одну справу передали безпосередньо для вирішення в судземкомісію. З оспорюваних 6014 дес. землі 681,66 дес. передали селянам, а 5332,83 дес. залишили заводам⁷³.

Зауважимо, що й упродовж 1927–1928 рр. чекісти продовжували активно шукати ворогів, зокрема серед учнівської молоді. І знаходили. Так, у вересні 1928 р. агентура 22-го Волоцького прикордонного загону військ ДПУ виявила «підпільну організацію української контрреволюційної молоді» в Юринській українській семирічці Проскурівської округи. Їхніх учасників звинувачували в зберіганні ключа Морзе, саморобних печаток «УНР», закликах до відновлення незалежної України як демократичної парламентарної республіки, антисемітських закликах на кшталт «Геть жидівське засилля на Україні», «Геть жидів у Палестину і кацапів на Псковщину». Характерно, що після проведення слідства справи на юних підпільників до суду зазвичай не передавали, а направляли звинувачених у «реформаторіум як неповнолітніх»⁷⁴.

⁶⁹ Там само, арк. 180–182 зв.

⁷⁰ ДАВО, ф. п. 1, оп. 1, спр. 7, арк. 43.

⁷¹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 2. 1923–1929 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. С. 452; ДАВО, ф. п. 31, оп. 1, спр. 103, арк. 90.

⁷² Сельское хозяйство Украины. Харьков: Издательский отдел НКЗ, 1923. С. 72, 99; Статистика України. Серія II. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1924 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). Харків-Київ: Центральне статистичне управління УСРР, 1925. Т. II. Вип. 7. № 59. С. 2, 10; Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1925. Т. III. Вип. 8. № 69. С. 2–4.

⁷³ ДАВО, ф. п. 1, оп. 1, спр. 241, арк. 12–14.

⁷⁴ ДАХО, ф. р. 301. оп. 1, спр. 153. 16–16 зв.

Наголосимо, що впродовж 1920-х років учасниками повстанських загонів були переважно сільські мешканці: селяни, вчителі й священники. Підпільні організації діяли переважно в містах. Її членами були представники інтелігенції, шкільної та студентської молоді, кустарів і робітників.

Висновки. З'ясовано, що опір подолян російсько-більшовицькій колоніальній владі в 1920-х роках чинився в різних формах і був відповіддю на окупацію краю та політику загарбників. Найрішучішою формою опору була повстанська та підпільна боротьба. Вона, за визначенням чекістів, мала «петлюрівське» спрямування, тобто велася за відновлення україн-

ської державності. Безпосередньо з розмахом повстанської боротьби був пов'язаний успіх опору селян викачуванню більшовицькою владою продрозкладки та продподатку. Її придушення дозволило колонізаторам зламати опір, який селяни чинили на податковому «фронті», та результативності відстоювання ними своїх прав на землю, передану владою цукровим заводам. Специфічною формою опору забороні товарно-грошових відносин була масова контрабанда. Загалом до кінця 1920-х років радянській владі вдалося придушити опір подолян. Певну роль в цьому відіграло відновлення народного господарства в рамках непу та підняття життєвого рівня подолян.

References

Halchevskiy Ya. (2011) *Proty chervonykh okupantiv*. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory-2006». [in Ukrainian].

Kornovenko S., Lazurenko V. (2004) *Selo. Khlib. Hroshi. Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli v period NEPu*. Cherkasy: «Vash Dim». [in Ukrainian].

Krasnosiletskyi D. (2009) *Antybilshovytskyi rukh selian v Pravoberezhnii chastyni USRR u 1920-1924 rokakh*. Khmelnytskyi: KhNU. [in Ukrainian].

Melhunov S. (1990) *Krasnuy terror v Rossyy 1918–1923*. Moskva: SP «PUICO» «P.S.». [in Russian].

Savchenko V. (2006) *Dvenadtsat voyn za Ukrainu*. Kharkov: Folyo. [in Russian].